

Het zondagslied

Lutherbier, Lutherherdenkingen, Lutherreizen: in 2017 staat Luther in menig opzicht centraal omdat het dan vijfhonderd jaar geleden is dat hij op 31 oktober zijn 95 stellingen aan de kerkdeuren in Wittenberg spijkerde.¹ De Raad van Kerken in Nederland laat dit jaar ook niet onopvallend aan zich voorbijgaan: in het blad 'De Eerste Dag' volgt men vanaf februari 2017 een zogenaamd nieuw alternatief spoor. Het zal niet verbazen dat dit het eenjarig luthers leesrooster is. De reden dat wij in dit blad hieraan aandacht besteden, heeft te maken met een specifiek onderdeel binnen dit leesrooster: het lutherse zondagslied.

Al *googlend* is te constateren dat de term zondagslied verschillend wordt geduid en gebruikt. Feitelijk is dit het lied dat in de lutherse traditie gezongen wordt tussen epistellezing en evangelielesing.² Omdat de lutherse kerk traditioneel een éénjarig leesrooster kent, zijn de zondagsliederen bij de zondagen bepaald. Deze liederen dragen bij aan het feest van herkenning. Een aardig voorbeeld wellicht: wanneer we 'Een vaste burcht' zingen, weten we dat het zondag *Invocavit* is.³

Het is Nikolaus Selnecker (1530-1592) die in 1587 de eerste officiële lijst van lutherse zondagsliederen invoert.⁴ Johann Sebastian Bach kent de lijst met zondagsliederen ook en componeert voor bepaalde zondagen een (koraal)cantate.

Op eerste advent in 1723 klinkt 'Nun komm der Heiden Heiland' (BWV 61), op eerste paasdag in 1724 'Christ lag in Todesbanden' (BWV 4), op de 27e zondag na Trinitatis in 1731 'Wachet auf, ruft uns die Stimme' (BWV 140) en op kerstmorgen van 1724 'Gelobet seist du, Jesu Christ' (BWV 91).⁵ Frappant is het dat deze liederen tot op de dag van vandaag hun plek op genoemde zondagen hebben gehouden. Door de loop der eeuwen hebben deze liederen hun kracht bewezen. Echter, net zoals dat een gezangboek door de tijd heen om herziening of vernieuwing vraagt, zo is het ook met de lijst van zondagsliederen.

In Nederland gebeurt met de invoering van het *Gezangboek der Evangelisch-Lutherse Kerk* (1955) iets bijzonders: men wil rekening houden met de herleving van de praktijk om iedere zondag weer zijn eigen zondagslied te geven.⁶ Dat is niet verwonderlijk omdat men zich juist in de naoorlogse periode gaat bezinnen op de herziening van onder andere de liturgie. In tegenstelling tot de ontwikkeling van de kerkzang in calvinistisch Nederland is er over de ontwikkeling van de kerkzang in luthers Nederland relatief weinig bekend.⁷ Hoe dan ook, in 1955 is de invoering van het zondagslied in Nederland een feit geworden. In 1973 en 1988 wordt deze lijst respectievelijk in meerdere en mindere mate gewijzigd.

Benamingen

Alhoewel nu steeds de naam zondagslied is gebruikt, kent men voor dit lied ook de termen *gradualelied* of *hoofdlied*. Voor de toekomst is het wellicht een idee om kiezen voor de benaming *lied van de dag*, omdat niet alle feest- of gedenkdagen op zondag vallen.

ZONDAGSLIED	
Advent I	Nr. 1.
Advent II	Nr. 6.
Advent III	Nr. 4.
Advent IV	Nr. 7.
Kerstfeest	Nr. 19.
Na Kerstfeest	Nr. 20.
Oudejaar	Nr. 32.
Nieuwjaar	Nr. 37.
Na Nieuwjaar	Nr. 24.
Epifaniën	Nr. 39.
1e na Epif.	Nr. 40.
2e na Epif.	Nr. 42.
3e na Epif.	Nr. 121.
4e na Epif.	Nr. 41.
5e na Epif.	Nr. 30.
6e na Epif.	Nr. 38.
Septuagesima	Nr. 177.
Sexagesima	Nr. 143.
Esto mihi	Nr. 186.
Invocavit	Nr. 92.
Reminiscere	Nr. 46.
Oculi	Nr. 122.
Laetare	Nr. 184.
Judica	Nr. 124.
Palmzondag	Nr. 3.
W. Donderdag	Nr. 50.
G. Vrijdag	Nr. 54.
Pasen	Nr. 66.
Quasimodo geniti	Nr. 67.
Misericordias Domini	Nr. 115.
Jubilate	Nr. 70.
Cantate	Nr. 175.
Rogate	Nr. 174.
Hemelvaart	Nr. 79.
Exaudi	Nr. 171.
Plankroon	Nr. 85.
Trinitatis	Nr. 105.
I n. Trin.	Nr. 84.
II n. Trin.	Nr. 141.
III n. Trin.	Nr. 170.
IV n. Trin.	Nr. 87.
V n. Trin.	Nr. 146.
VI n. Trin.	Nr. 127.
VII n. Trin.	Nr. 158.
VIII n. Trin.	Nr. 159.
IX n. Trin.	Nr. 134.
X n. Trin.	Nr. 173.
XI n. Trin.	Nr. 123.
XII n. Trin.	Nr. 120.
XIII n. Trin.	Nr. 179.
XIV n. Trin.	Nr. 180.
XV n. Trin.	Nr. 153.
XVI n. Trin.	Nr. 185.
XVII n. Trin.	Nr. 192.
XVIII n. Trin.	Nr. 218.
Michaelis	Nr. 152.
XIX n. Trin.	Nr. 207.
XX n. Trin.	Nr. 113.
XXI n. Trin.	Nr. 144.
XXII n. Trin.	Nr. 172.
XXIII n. Trin.	Nr. 223.
XXIV n. Trin.	Nr. 216.
XXV n. Trin.	Nr. 220.
XXVI n. Trin.	Nr. 93.
XXVII n. Trin.	Nr. 94.

380

381

Overzicht van de Zondagsliederen (Gezangboek der Evangelisch-Lutherse Kerk (1955))

¹Luther heeft deze datum zorgvuldig uitgekozen: op een moment dat er veel mensen ter kerke gaan, vraagt Luther aandacht voor zijn stelling. 'De 1ste November was de dag, waarop de Wittenberger slotkerk, de Allerheiligenkerk, haar wijding feestelijk herdacht. Dan kwam tot haar een menigte volk om te genieten van den aflat, verbonden aan de reliëven, die in grooten overvloed in haar werden bewaard. [...] Een plechtige godsdienstoefening en prediking des namiddags van de 31 October diende ter inleiding van het kerkwijdingsfeest.' Uit: *Luther herdacht*, Dr. S. D. van Veen, 1917, pag.46.

²Binnen de lutherse kerken heerst er een bepaalde mate van vrijheid over de plaats van het zondagslied: sommigen kiezen er voor om dit lied ná het evangelie te zingen.

³De lezing op *Invocavit* is die waarin Jezus in de woestijn door de duivel wordt verzocht. Luther schreef lied dit toen zijn kind dodelijk ziek was. 'Een vaste burcht' is dus een lied dat ontstond vanuit de diepte van ellende.

⁴Hans Jansen: artikel over Seth Calvisius in *Musica Sacra*, no.84, januari 2016

⁵Christoph Wolff, Ton Koopman: *De wereld van de Bach-cantates*, deel 3 (1998), pag. 26 t/m 28

⁶*Gezangboek der Evangelisch-Lutherse Kerk* (1955), 1965, verantwoording.

⁷De geschiedenis van de gemeentezang in de Lutherse kerk te beschrijven ligt niet op haar weg.' *Gezangboek der Evangelisch-Lutherse Kerk* (1955), 1965, verantwoording.

De benamingen *gradualelied* of *hoofdlied* verdienen toelichting. De benaming *hoofdlied* laat zich wel raden: daarmee wordt het belang van het lied aangeduid. Zoals gezegd wordt het zondagslied (hoofdlied) gezongen tussen epistellezing en evangeliëlezing. Of exacter: tussen epistellezing en de aankondiging tot de evangeliëlezing. In de lutherse traditie is het de gewoonte te gaan staan na de aankondiging van het evangelie, zodat we staande luisteren naar de woorden die Jezus zélf sprak. Na deze oproep klinkt, wanneer de gemeente is gaan staan, eerst het psalmwoord vergezeld van het halleluja. Zonder verdere aankondiging klinkt daarna direct het evangelie.

Met andere woorden: het zondagslied (hoofdlied) klinkt vlak voor het evangelie. In 1988 stelde men dat het zondagslied, vanwege de plaats tussen de lezingen in, zoveel mogelijk de thematiek van de lezingen moet laten resoneren zonder een directe herhaling hiervan te worden. Vanuit deze optiek is de term *hoofdlied* goed te verklaren.

De aanduiding *gradualelied* geeft feitelijk de fysieke plaats aan waar dit lied vroeger geklonken heeft. Sinds de zevende eeuw wordt de gradualepsalm samen met het halleluja gezongen na de aankondiging van het evangelie. Het evangelie werd gereciteerd vanaf de fysiek hoogste plaats: de verhoogde lezenaar (ambo). De gradualepsalm met halleluja werd een paar treden (gradus) lager gezongen.

Tot zover de verklaringen voor de verschillende benamingen. Om het zondagslied vanuit de protestantse reformatie te duiden en een plaats te geven, is het zinvol kennis te nemen van het kerklied in de lutherse kerkdienst in de periode ca. 1550-1750.⁸ Luther komt in 1523 met zijn *Formula Missae* en in 1526 met de *Deutsche Messe*, waarin de eigen vormgeving meer op de voorgrond treedt. Luther wil de kerkdiensten hervormen, maar niet rigoureuus. Zo laat hij bijvoorbeeld het woord 'Mis' in stand. Eén van Luthers standpunten was de Mis op te dragen in de volkstaal omdat menigeen geen Latijn verstond.

Deutsche Messe

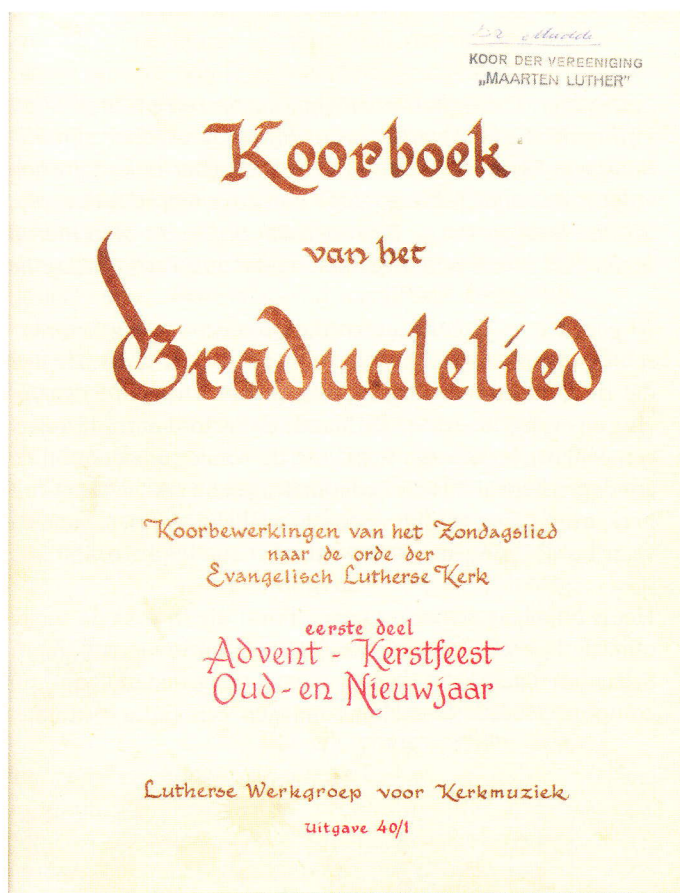
De orde van de *Deutsche Messe* (1526) luidt⁹:

- Geestelijk lied of Duitse psalm
- Oratie
- Brieflezing
- Duits koraal
- Evangeliëlezing
- Credo (Wir Glauben all an einen Gott)

⁸Leiturgia, *Handbuch des Evangelischen Gottesdienstes*, deel IV, 1961, pag. 618-619

⁹Dr. J. van der Werf: *Kleine Liturgiek* (1965), pag. 37

¹⁰Ook wordt de gemeente hier niet passief, immers: luisteren is óók een activiteit.



- Prediking
- Parafraze van het Onze Vader
- Vermaning
- Inzettingswoorden
- Tijdens uitreiking van het brood het Sanctus of een ander lied (in het Duits)
- Na de zegening van de beker zo nodig het Agnus Dei
- Dankzegging

In het kader van dit onderwerp is het opvallend dat tussen de brieflezing en evangeliëlezing het 'Duitse koraal' een plaats heeft gevonden. In zijn *Formula Missae* uit 1523 staat er tussen de brieflezing en evangeliëlezing het 'graduale' gevolgd door het 'halleluja-lied'.

De belangrijkste ontwikkeling van het kerklied in de lutherse kerkdienst betreft het Duitse koraal dat op deze plaats staat. Geleidelijk aan krijgt hier het zondags hoofdlied zijn plaats.

In de *Wittenberger Ordnung* (1533) staat:

*Nach der Epistel singen die Kinder ein gewöhnlich al-
leluia latenisch, zu Zeiten auch ein Gradual, darnach ein
deutzsch lied aus der heiligen schrift, welches woll allein
umb der kurtz willen mag gesungen werden.*

Alhoewel Luther in 1523/24 een hoge liedproductie kent, is het de vraag of in 1533, slechts tien jaar hierna, de gemeente al zoveel liederen kent zodat zij iedere zondag op de plaats van dit Duitse koraal zélf kunnen zingen. Een andere invulling van dit Duitse koraal is dat het koor hier zingt. Vanuit de liturgie gezien is dat goed mogelijk omdat het koor dan plaatsvervangend zingt, want ook dat is liturgie.¹⁰

Behalve de liturgische context van het zondagslied is ook een muzikale ontwikkeling aan te wijzen, juist vanwege de plaats die het lied kent in de liturgie. Zoals gezegd, wordt sinds de zevende eeuw de gradualepsalm samen met het halleluja gezongen na de aankondiging van het evangelie. Het is Karel de Grote geweest die voor uniformiteit in de liturgie heeft gezorgd. Wanneer hij rond 770 vorst wordt, besteedt hij grote zorg aan de reorganisatie van de kerk, de ontwikkeling van geestelijken en leken én de bevordering van de cultuur. Hij verzamelt een groep geleerden om zich heen en stimuleert hen met zijn persoonlijke belangstelling in theologische vraagstukken en beoefening van kunsten en wetenschappen.¹¹ Ter bestudering van de liturgie stuurt hij priesters naar Rome om de Romeinse liturgie en kerkzang te bestuderen met het uiteindelijk doel dit daarna in eigen gebied in te voeren. Karel de Grote sticht ook zangscholen. Hierdoor wordt de zangkunst kunstiger dan voorheen omdat mensen geschoold raken in het zingen.¹² De periode waarin Karel de Grote regeert, wordt ook de Karolingische Renaissance genoemd.

Sequentia

Met betrekking tot het halleluja gebeurt (chronologisch gezien ná de Karolingische Renaissance) iets dat van wezenlijk belang is geweest voor onze huidige manier van strofisch zingen. Aanvankelijk kent het halleluja een aantal noten op de slotlettergreep ('-a'): vanuit het gregoriaans is dat een logische redenering omdat deze muziek melismatisch¹³ is. In de loop van de tijd worden het steeds meer noten die gaan klinken op de slot-'a' van het halleluja, met als gevolg dat op een gegeven ogenblik de hoeveelheid noten, melodisch gezien, niet meer was te onthouden. In de negende eeuw ontstaat daarom de gewoonte om de ontstane melisma's van

tekst te voorzien, zodat de noten niet meer als een melodisch gegeven onthouden hoeven te worden, maar veel logischer worden omdat er tekst op die noten verschijnt. Met het toevoegen van tekst op al die noten ontstaat een nieuw genre, de *prosa ad sequentiam* of kortweg *sequentia*.

De sequentia gaat een eigen leven leiden, omdat de band met de oorspronkelijke melodie verloren gaat. De sequentia wordt een populaire vorm¹⁴ en uiteindelijk ontstaat hieruit een nieuw type kerklied dat zich door eeuwen heen heeft gehandhaafd.¹⁵ Vanuit deze ontwikkelingen is het strofische lied geboren.

Het Lutherse katern uit 1988 noemt bij de schriftlezingen de volgorde:

- Lezing uit Oude Testament
- Psalm, berijmd gezongen¹⁶
- Lezing van de epistel
- Psalmwoord en Halleluja
- Zondagslied
- Lezing van het Evangelie

Vanuit bovengenoemde orde lijken muzikale en liturgische ontwikkeling op deze plaats in de liturgie hand in hand te gaan doordat het zondagslied volgt op het (psalmwoord en) halleluja. De indruk kan worden gewekt dat het zondagslied is ontstaan vanuit het halleluja. Dat is echter te kort door de bocht. Vast staat dat de ontwikkeling van de sequentia van groot belang is geweest voor ons huidige strofisch zingen.

Vandaag

Liturgisch gezien is er vernieuwend inzicht ontstaan omdat de volgorde volgens het Luthers katern uit 1988 de indruk wekt dat het psalmwoord en halleluja als afsluiting fungeert voor de epistellezing. Inmiddels is men binnen de lutherse kerken in Nederland tot het inzicht gekomen dat psalmwoord en halleluja de opmaat vormt voor het evangelie. Zodoende ziet de volgorde bij de schriftlezingen er vandaag de dag als volgt uit:

- Lezing uit Oude Testament
- Gradualepsalm
- Lezing van de epistel
- Zondagslied¹⁷
- Psalmwoord en Halleluja
- Lezing van het Evangelie

¹⁰Dr. Cornelis P. van Andel: *Tussen de regels* (1968), pag. 26

¹²Een duidelijk voorbeeld van een melodie voor geschoolde stemmen versus de melodie in vereenvoudigde vorm: zie respectievelijk Gezang 237 en Gezang 239 in het *Liedboek voor de kerken*.

¹³Melismatisch houdt in dat er meerdere noten klinken op één lettergreep. 'Wir glauben all an einen Gott', Lied 341 in het *Liedboek 'Zingen en bidden in huis en kerk'* (2013), is hiervan een goed voorbeeld.

¹⁴Een toelichting op de vorm van de sequentia valt buiten dit artikel. Voor meer info: Dr. Arie Eikelboom, *Hymnologie I* (2011), pag. 131 e.v.

¹⁵Dr. Cornelis P. van Andel: *Tussen de regels* (1968), pag. 29

¹⁶Feitelijk is dit de gradualepsalm.

¹⁷Er zijn opvattingen dat het zondagslied ná de evangelielezing zijn plaats hoort te krijgen. Liturgische vrijheden in de lutherse kerken zijn ook gemeengoed: vanuit kennis en kunde bestaan er verschillende opvattingen in alle vrijheid naast elkaar.

Rooster in 2017

Met de komst van het alternatieve spoor (lees: het luthers leesrooster) dat de Raad van Kerken vanaf februari 2017 volgt, is naast de lezing het zondagslied van groot belang. Vanwege dit lutherse rooster neig ik er bijna toe dit zondagslied nu expliciet hoofdlied te willen noemen, omdat niet alleen de lezingen er toe doen. Het zondagslied kan letterlijk de toon van de dienst zetten. Door het zondagslied 'een jaar lang' te zingen, kan die toon voelbaar worden en een wezen-

lijk, onmisbaar onderdeel van de eredienst worden. Ervaar het in de komende periode door op Advent IV, kerstnacht en kerstmorgen deze zondagsliederen te zingen.¹⁸ Misschien slaat er wel een vonkje over naar de gemeenten die het zondagslied (nog) niet kennen; een mooie uitdaging voor cantores en organisten. Ik ben benieuwd hoeveel gemeenten er traditioneel op zondag Invocabit naast de evangelielezing (Jezus' verzoeking in de woestijn) 'Een vaste burcht' gaan zingen. •

¹⁸Advent IV: Lied 437, 'Kom tot ons, scheur de hemelen, Heer'; kerstnacht: Lied 473, 'Er is een roos ontloken'; kerstmorgen: Lied 470, 'U Jezus Christus loven wij'.